

**„HISZEK AZ IGE
DIADALMAS EREJÉBEN!”**

Tanulmányok Fekete Károly
60. születésnapja alkalmából

А

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
14. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Kustár Zoltán rektor

**„HISZEK AZ IGE
DIADALMAS EREJÉBEN!”**

Tanulmányok Fekete Károly
60. születésnapja alkalmából

Szerkesztette: Bodó Sára és Horsai Ede

∕

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2020

„Hiszek az Ige diadalmas erejében!”
Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából
Szerkesztők: *Bodó Sára és Horsai Ede*

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok
14. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Kustár Zoltán rektor

ISSN: 2416-3570
ISBN: 978-615-5853-23-4

Kiadja: Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2020

© Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Minden jog fenntartva

A borítón található kép részlet *Szilágyi Imre* grafikusművész által
Fekete Károly püspök 60. születésnapjára készített rézkarc ex libriséből.

A kötetben található illusztrációkat *Tamus István* grafikusművész készítette.

Fotó: *Barcza János*

A szöveget gondozta: *Tóth Erika*

Technikai szerkesztő: *Mikáczó Kamilla*

A kiadvány a debreceni könyvnyomtatás négy és fél évszázados
hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt.-ben készült a 2020. évben
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Dr. Fekete Károly

— |

| —

— |

| —

TARTALOMJEGYZÉK

TABULA GRATULATORIA	11
BEKÖSZÖNTŐ	
<i>KUSTÁR ZOLTÁN:</i> „Hiszek az Ige diadalmas erejében!”	17
KÖSZÖNTJÜK A ROKONT ÉS BARÁTOT!	
<i>FEKETE GYÖRGY:</i> Több mint barát	23
<i>GAÁL BOTOND:</i> Egymás közeli sors	27
KÖSZÖNTJÜK A TUDOMÁNYOS PÁLYATÁRSAT!	
<i>KOZMA ZSOLT:</i> Megbocsátás	37
<i>WOLFGANG RATZMANN:</i> A nosztalgia és a tudományos-történeti feldolgozottság között	55
KÖSZÖNTJÜK OKTATÓTÁRSUNKAT A DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEMEN!	
<i>KUSTÁR ZOLTÁN:</i> „Ha elenyészik is testem és szívem...”	71
<i>NÉMETH ÁRON:</i> Zsoltártextusok a szószéken	85
<i>PERES IMRE:</i> A Bárány menyasszonya	103

<i>LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA:</i> Az új világ Jel 21,1-8	119
<i>HODOSSY-TAKÁCS ELŐD:</i> Júdeaiak Babilonban	135
<i>KÓKAI-NAGY VIKTOR:</i> Pál tanítása az úrvacsoráról az 1. Korinthusi levél alapján	147
<i>KOVÁCS ÁBRAHÁM:</i> Kijelentés, Szentírás és a dogma a 19. századi magyar teológiai vitákban	159
<i>FAZAKAS SÁNDOR:</i> Közösséggé formálódás a <i>reformatio vitae</i> jegyében	179
<i>KOVÁCS KRISZTIÁN:</i> Dietrich Bonhoeffer, a zenész teológus	199
<i>HÖRCSIK RICHÁRD:</i> A vallásszabadság és nemzeti függetlenség kálvinista gyökerei 1848/49-ben	213
<i>BARÁTH BÉLA LEVENTE:</i> Ferenc József és a magyarországi reformátusok, különös tekintettel az egyházalkotmány ügyére	223
<i>BODÓ SÁRA:</i> A bátorítás jelentősége a katechézisben	237
<i>HODOSSI SÁNDOR:</i> Kik tanítanak a református iskolákban?	253
<i>KIS KLÁRA:</i> Az erőszak értelmezésének változásai a keresztyénség történetében	265
<i>HORSAI EDE:</i> Cathedra	275
<i>HÉZSER GÁBOR:</i> A vigasztalásról	285
<i>GAÁL SÁNDOR:</i> Missziói feladatok és lehetőségek	295
<i>GONDA LÁSZLÓ:</i> Az egyház missziói természetéről	303
<i>SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT:</i> Debreczen cigányai	327
<i>BEREK SÁNDOR:</i> Cigány/roma zenei és színpadi reprezentációk	339

KÖSZÖNTJÜK KOLLÉGÁNKAT
A TESTVÉRINTÉZMÉNYEKBEN!

KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

<i>BALLA PÉTER:</i> Elhívás az Újszövetségben	355
<i>KOCSEV MIKLÓS:</i> A háromdimenziós „pálya mérete”: teológus – professzor – egyházvezető	365
<i>LITERÁTY ZOLTÁN:</i> Ambivalenciák a prédikátor személye körül	379
<i>NÉMETH DÁVID:</i> A keresztyén nevelés antropológiai alapjai	391

SÁROSPATAKI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA

<i>FODORNÉ NAGY SAROLTA:</i> A Makkai-féle „bocher-iskola”	425
<i>KÁDÁR FERENC:</i> A prédikáció helye az egyház életében	439

PÁPAI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA

<i>NÉMETH TAMÁS:</i> Misszió, teológia, egyház egysége mint a megújulás feltétele	449
<i>VLADÁR GÁBOR:</i> „A kegyelemmel megerősített szív” (Zsid 13,9)	465

EVANGÉLIKUS HITUDOMÁNYI EGYETEM

<i>HAFENSCHER KÁROLY:</i> Istentisztelet és elektronikus média	483
<i>SZABÓ LAJOS:</i> Milyen a jó igehirdetés?	503

KOLOZSVÁRI PROTESTÁNS TEOLÓGIAI INTÉZET

<i>BUZOGÁNY DEZSŐ:</i> 1568 – mítosz vagy valóság?	519
---	-----

<i>KÁLLAY DEZSŐ:</i> Elkötelezetten	525
<i>ŐSZ SÁNDOR ELŐD:</i> Tiszántúli püspökökhöz köthető könyvek az erdélyi gyűjteményekben	543
A KÖTET SZERZŐI	553
FEKETE KÁROLY FONTOSABB PUBLIKÁCIÓI	557
A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI	563

KUSTÁR ZOLTÁN:

„Ha elenyészik is testem és szívem...”
A 73. zsoltár hozzájárulása a theodicea ószövetségi
kérdésköréhez*

1. Isten igazságosságának kérdése az Ószövetségben.
Bevezetés

Isten igazságosságának a kérdése mindig is foglalkoztatta az ószövetségi írókat. Valóban van értelme a hitnek, van haszna az istenfélelemnek? Valóban Isten oltalma és jutalmazó áldása kíséri az igazakat, s valóban mindig elnyerik büntetésüket a bűnösök és a hitehagyottak?¹ A hellenizmus korában különösen is kiéleződött a kérdés. A Példabeszédek és a Krónikák két könyve az „ortodox” megfizetéstán markáns megfogalmazásával igyekezett eloszlatni az egyre erősödő kételyeket, míg Jób és barátainak nagy ívű „disputája” és a Prédikátor minimalista programja annak a bizonyosága, hogy Izráel bölcseinek egy része igenis elfogadta vitaalapnak a tapasztalati valóság és a megfizetéstán között fennálló ellentmondásokat.²

A dilemma a templomi gyülekezetet sem hagyta érintetlenül. Panaszénekek sora kéri számon az igazaknak megígért oltalmat és szabadítást (pl. Zsolt 10; 22; 31; 39; 55), vagy biztat kitartásra, amíg az igazság rendje a szenvedők életében helyreáll (pl. Zsolt 42-43; 62). Ám a Zsoltárok könyvének

* Ajánlom ezt az írást 60. születésnapja alkalmából dr. Fekete Károly püspök úrnak, sok-sok éve szeretett és tisztelt kollégámnak. Bízom benne, hogy a liturgia, a rendszeres teológia és a református hitvallások kiváló ismerőjeként ennek a theodicea kérdéskörét feszegető, kultusz- és gyülekezetcentrikus zsoltárnak az exegézisét örömmel olvassa majd.

1 A theodicea fogalmához és biblikai-teológiai vonatkozásaihoz a kérdés gazdag irodalmából lásd pl. ESZENYEINÉ SZÉLES M.: *Istenfélelem – és mégis szenvedés?*, Theologiai Szemle 1995, 139–144; SZABÓ Cs.: *Hit és szenvedés*, Budapest: Kálvin Kiadó, 1998; PÖHLMANN, H. G.: *A kétségbeesés falánál – a theodicea kérdése*, Lelkipásztor 1998/7–8, 242–245; LAATO, A. – MOOR, J. C. DE (ed.): *Theodicy in the World of the Bible*, Leiden – Boston: Brill, 2003; KUSTÁR Z.: *Az igazak szenvedésének oka és értelme – a hagyományos bibliai bölcselkedés és Jób könyve alapján*, Lelkipásztor 2004/3, 82–88; BUSTYA D.: *A szenvedés a Szentírásban*, Református Szemle 2007/3, 506–514; KUSTÁR Z.: *Isten igazságosságáról – Kain és Ábel történetének fényében: Adalékok az ószövetségi theodicea kérdésköréhez*, in: Baráth B. L. – Fekete K. – Kis K. (szerk.): *Ösztönző lelkiség. Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából*, Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2019, 13–22.

2 Lásd KUSTÁR: *Az igazak szenvedésének oka és értelme*, 82–88.

bölcselkedő költeményei is előszeretettel teszik témává a theodiceát vagy indirekt biztatás (lásd pl. Zsolt 1; 19; 127; 128; 133), vagy a dilemma érdemi megvitatásának formájában (lásd Zsolt 37; 49; 73).³

A folytatásban ez utóbbiak közül a 73. zsoltárt vesszük alaposabb vizsgálódás alá. Ez a költemény ugyanis nemcsak a bölcsesség- és zsoltárirodalom hagyományos válaszait visszhangozza, hanem sajátos, önálló kijelentéssel is hozzájárul a vitához.

2. A zsoltár szerkezete, műfaja, datálása

A 73. zsoltár bevezetőjét az 1–3. versek alkotják: az 1. vers tézisszerűen előrebocsátja a megfizetést an alaptételét, a 2–3. versek pedig a zsoltáros hitbeli elbizonytalanodását beszélik el.

A következő egység (4–16. v.) két részből áll. A 4–12. versek az istentelenek szerencsés sorsát és gögjét írják le a zsoltáros saját, keserű élettapasztalataként, míg a 13–16. versekben, ezzel élesen szembeállítva, saját szenvedéseit beszéli el. A visszatekintést annak a megvallása zárja, hogy erre az ellentmondásra a zsoltáros nem talált megnyugtató feleletet, ami csaknem hitének elvesztéséhez vezetett.

A 17. vers azonban egy csodás fordulatról tudósít: a zsoltáros, Isten templomában, kínzó kérdéseire végül megnyugtató feleletet kapott.

A 18–28. versek ezt a megtalált feleletet tárják az olvasó elé. Azt, hogy itt több, egymásnak részben ellentmondó válasz hangzik el, a folytatásban fogjuk felmutatni. A 28b. vers végül rögzíti, hogy a zsoltáros a jövőben egyfajta hálaáldozatként, Isten magasztalásának szenteli majd az életét.

A költemény azoknak a didaktikus/bölcselkedő zsoltároknak a csoportjába tartozik,⁴ amelyek a megfizetést an érvényességét hivatottak bizonyítani. Ám a bölcselkedő zsoltárok általános, elméleti megközelítésével szemben a

3 A zsoltároknak ezekhez a „didaktikus” vagy „bölcselkedő” csoportjához lásd röviden RÓZSA H.: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe. II. kötet, 2.*, átdolgozott kiadás, Budapest: Szent István Társulat, 1996, 342–343; KSELMAN, J. S. – BARRÉ, M. L.: Zsoltárok könyve, in: Thorday A. (főszerk.): *Jeromos Bibliakommentár. I. kötet: Az Ószövetség könyveinek magyarázata*, Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002, 803–845, ebben: 806–807.

4 Így KSELMAN – BARRÉ: *Zsoltárok könyve*, 825; ANDERSON, A. A.: *The Book of Psalms. Volume II: 73–150* (NCBK), Grand Rapids: Eerdmans – London: Marshall, Morgan & Scott, 1995, 529. Az 1–17. versek és a bölcsességirodalom formai és tartalmi kapcsolataihoz lásd HOSSFELD, F.-L. – ZENGER, E.: *Psalmen 51–100* (HThKAT), 2. Auflage, Freiburg – Basel – Wien: Herder, 2000, 336, áttekintését.

theodicea kérdése itt egy kegyes ember saját élet- és hitválságaként áll előttünk, amit a szerző az egyéni hálaének műfaji elemeinek felhasználásával juttat kifejezésre.⁵ Kevert műfajról van tehát szó, ahol az egyéni hálaének és a bölcselkedő tanköltemény elemei mesterien szövik át egymást.⁶

A zsoltár központi témája a fogság utáni kor gondolatvilágát tükrözi, a műfajok keveredése pedig szintén a kései zsoltárok jellegzetességei,⁷ ami jól összeegyeztethető az Elohista Zsoltárkönyv (Zsolt 42-83*) Kr. e. 5/4. századi datálásával.⁸ Az igazak jutalmával kapcsolatban a 24. vers újszerű, máshol csak a 49. zsoltárban fellelhető üzenete ugyanakkor aligha képzelhető el Kr. e. 300-nál korábban.⁹ Amint látni fogjuk, e két eltérő datálás szempontjai a többlépcsős előállítás miatt a zsoltár kapcsán egyaránt érvényesíthetők.

3. A zsoltáros vívódása és a szerencsés fordulat (1–17. v.)

Az 1. vers tézisszerűen előrebocsátja a megfizetéstán tételét, méghozzá pozitív, hitvallásos formában.¹⁰ Isten jóságának kiemelése a zsoltár elején a

5 A hálaének elemeivel megfeleltethető részletek a következők: 1. v.: magasztalásra való felhívás; 3–16. v.: az átélt nyomorúságra való visszatekintés; 17. v.: a szabadítás leírása; 28b. v.: fogadalom. A zsoltár hálaének jellegéhez lásd KARASSZON D.: A Zsoltárok könyvének magyarázata, in [szerk. nélkül]: *Jubileumi kommentár. A Szentírás magyarázata. II. kötet*, átdolgozott kiadás, Budapest: Kálvin János Kiadó, 1995, 541–640, ebben: 587; KRAUS, H.-J.: *Psalmen. I. Teilband* (BK XV/1), Neukirchen: Neukirchener Verlag, 1960, 504. Az egyéni hálaénekek között tárgyalja a zsoltárt FOHRER, G.: *Psalmen*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1993, 234–244.

6 Így KRAUS: *Psalmen*, 504; SEYBOLD, K.: *Die Psalmen* (HAT I/15), Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1996, 282; ANDERSON: *The Book of Psalms*, 529; HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 334–338.

7 KRAUS: *Psalmen*, 504, szerint a zsoltár „viszonylag kései” (de a Jer 12,1kk-nél biztosan fiatalabb). KARASSZON: *Zsoltárok*, 587, a zsoltárt a fogság utáni korra, SEYBOLD: *Die Psalmen*, 282, a szerinte készen átvett 3–12. verseket a fogság korára, míg a költemény egészét a perzsa időszakra, HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 338, az egész zsoltárt a Kr. e. 5. századra, míg FOHRER: *Psalmen*, 237–238, a Kr. e. 4. századra datálja.

8 HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 353–354, szerint a zsoltár kezdetektől fogva az ászáfita Zsolt 73–83 gyűjtemény, és ezzel a későbbi Elohista Zsoltárkönyv (Zsolt 42–83*) része volt, hasonlóan NÉMETH Á.: „*Királyok zsoltára, zsoltárok királya*”. *A 72. zsoltár előállása és teológiája a zsoltárok könyve redakciójának tükrében*, Kolozsvár: Exit Kiadó, 2018, 99–100. Az Elohista Zsoltárkönyv Kr. e. 5/4. századi datálásának képviselőihez lásd NÉMETH: *A 72. zsoltár előállása és teológiája*, 100.

9 A zsoltár alaprétégehez sorolja a 21–26. verseket és azt a hellén időszak kezdetére datálja BRIGGS, E. G.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms. Vol. II*. (ICC), Edinburgh: T. & T. Clark, 1927, 14.

10 Lásd KRAUS: *Psalmen*, 505. Kollektivizáló betoldásnak tartja a verset BRIGGS: *Psalms*, 142, és GUNDEL, H.: *Die Psalmen*, 4. Auflage, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1926, 312.

második templom „...mert jó az Úr” liturgikus formuláját, illetve zsoltárkezdéseit követi (Zsolt 100,5; 106,1; 107,1; 118,1.29; 136,1, vö. Jer 33,11; 1Krón 16,34).¹¹ A jelenlegi masszoréta szöveg szerint ez a jószág Izráelre irányul. A kollektív aspektus itt sokak számára meglepő, a párhuzamos költői felsor ’tisztá szívűek’ kifejezéshez pedig másik paralelt várnának, ezért a *le’jiszrá’él* kifejezést a *lajjásár ’él’* ...Isten a becsületes(ek)hez’ olvasatra javítják.¹² Ám ez a kollektív jelleg a zsoltár gyülekezetcentrikus szemléletétől nem áll távol, és a 15. vers ’[Isten] fiainak nemzetsége’ kifejezésében is megjelenik. Az 1. versben a ’tisztá szívűek’ szintén a gyülekezet tagjai, akik beléphetnek Isten templomába, és méltók arra, hogy ott áldásában részesedjenek (vö. Zsolt 24,4).¹³ Fontos észrevenni, hogy a theodiceára megtalált felelet és a kultusz kapcsolata már itt, a zsoltár elején is megjelenik.

A 2–3. versek, még mindig a problémafelvetés részeként, a zsoltáros elbizonytalanodását beszélnek el. Saját viselkedését az 1. vers hitvallásával élesen szembeállítva (*wa^{na}ni ’Én azonban...’,* 2. v.), bűnvallásként foglalja össze. Beismeri, hogy megirigyelte a bűnösök jólétét (*sálóm*), és megkísértette a gondolat, hogy maga is közékük álljon (3. v.). A gonoszok irigylése a bölcseségirodalom szerint az igazak állandó kísértése, ami ellen nem lankadhat a figyelmeztetés (Péld 3,31; 23,17-18; 24,1.19, vö. Zsolt 37,1; 125,3; Mal 3,13-15). Hogy a zsoltárosnak végül hogyan sikerült az irigységét leküzdenie, a folytatás fogja majd kifejteni (15–16. v.). Ám a megingás története itt, az 1. vers hitvallásával összekötve, már a győzelemre való hálás visszatekintésként van jelen:¹⁴ az olvasónak semmi kétsége sem lehet afelől, hogy a hasonló megingások esetére ebben a zsoltárban kellő bátorítást talál.

E bevezető után a részletes beszámoló (4–16. v.) az istentelenek jólétének és göggyének leírásával kezdődik (4–12. v.).¹⁵ Sorsuk szerencsésen alakul, vagyonuk megvédi őket az átlagember mindennapjainak ezernyi kínjától, erejüket pedig, érdekeik érvényesítésére, gátlástalanul ki is használják a gyengébbekkel szemben (4–8. v.). Mindeközben Istennel sem törődnek. Kevélyen, „*az ég ellen is feltátják szájukat*” (9. v.), kérdésbe burkolva ki is

11 HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 338.

12 Így pl. DUHM, B.: *Die Psalmen* (KHC XIV), 2., vermehrte und verbesserte Auflage, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1922, 278, a BHS, valamint KARASSZON: *Zsoltárok*, 587; KRAUS: *Psalmen*, 502. Szintén elfogadja ezt a korrekciót HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 332.353–354, de azt feltételezi, hogy az ’Izráel’ olvasat az ászáfita zsoltár-gyűjtemény (Zsolt 73–83) szerkesztőjétől származik.

13 ANDERSON: *The Book of Psalms*, 530.

14 KRAUS: *Psalmen*, 505.

15 SEYBOLD: *Die Psalmen*, 282, szerint a zsoltár szerzője itt, a 3–12. versekben egy korábbi, készen átvett szöveget emelt be a saját költeményébe.

jelentik, hogy sincs miért tartaniuk tőle (11. v., vö. Zsolt 10,4.11.13; 94,7).¹⁶ Mindez a tömegekben nemhogy nem okoz felháborodást, de még csodálatra is készíti őket: életszemléletüket, gőgös kérdésüket „*mohón szürcsölik, akár a vizet*” (10. v.). A zsoltáros úgy látja, hogy valójában a bölcsek egyetlen tantétele sem érvényesül: a bűnösök nem nyerik el méltó büntetésüket,¹⁷ a gőgösök nem omlanak hirtelen össze,¹⁸ de a társadalmi többség sem áll támogatólag a bölcsek és igazak mögött.¹⁹

A 13–16. versekben a zsoltáros a bűnösök jólétével állítja szembe saját sorsának alakulását. Az *'ak-ríq 'Mennyire hiába...!'* felkiáltás a szakasz elején (13. v.) éles ellentétben áll az 1. vers boldog hitvallásával: *'ak-tób: 'Milyen jó...!'*: a tiszta szívűek hűsége a zsoltáros tapasztalatai szerint üres, haszontalan, hiábavaló dolog. A kézmosás az ártatlanság bizonyítása (Deut 21,6; Zsolt 24,4; 26,6, vö. Mt 27,24), ami egyben – a Zsolt 24,4; 26,6 alapján, talán egy esküvel kiegészülve (vö. Zsolt 17,3-5) – az istentiszteleten való részvétel formális feltétele is lehetett.²⁰ Míg a zsoltárok reménysége szerint a reggel a szabadulás, Isten közbeavatkozásának az ideje (Zsolt 5,4; 46,6; 49,15; 90,14; 143,8),²¹ addig ő reggelente csak újabb fenyítéseket kapott az Úrtól. Mintha magát Jóbot hallanánk: az ártatlan, tiszta kezű igazat csapások érik minden nap. Ez a tapasztalat megrendítette a zsoltáros hitét Isten igazságosságában, és csaknem odáig sodorta, hogy Istenre nemet mondva (vö. Jób 2,9) maga is a bűnösök közé álljon. Hogy ettől végül mi rettentette vissza, azt a 15. versben mondja el: a gondolat, hogy ezzel megtagadná Isten *'fainak nemzetiségét'*. A kifejezés a Hós 11,1 és a Deut 14,1 alapján Izráel népét jelöli – ami alatt itt minden bizonnyal az „igaz Izráelt”, benne a korábban élt „bizonyágtevők fellegét” (vö. Zsid 12,1)²² és a gonoszokkal szemben Isten mellett kitartó azon igazak közösségét kell érteni, akik joggal számíthatnak Isten szabadítására (vö. Zsolt 14,5; 24,6; 112,2).²³ Nem lehetetlen, hogy a Zsolt 24,6 analógiájára a szerző itt ennél konkrétabban az aktuális templomi (és

16 Hasonlóan Jób 21,7-15; Ézs 29,15; Jer 5,12; 12,1-4; Ez 8,12; Zof 1,12.

17 Lásd különösen is Péld 10,24-25.27-30; 11,23.30-31; 13,21; 15,3.

18 Lásd Péld 10,31; 16,5.8; 29,23, vö. Ézs 2,12.

19 Lásd Péld 11,10; 12,8; 22,1, és ismét 29,23.

20 KRAUS: *Psalmen*, 507.

21 Hasonlóan Gen 19,15.23-24; Zof 3,5; Jób 38,12-15.

22 Így KRAUS: *Psalmen*, 507, illetve ZENGER, Erich: *Psalmen Auslegungen. Band 2: Ich will die Morgenröte wecken*, Freiburg im Breisgau – Basel – Wien: Verlag Herder, 2003, 225.

23 Lásd WEISER, A.: *Die Psalmen. Zweiter Teil: Psalm 61-150* (ATD 15), 9., unveränderte Auflage, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, 347; HOSSFELD-ZENGER: *Psalmen 51-100*, 332.

templomképes) gyülekezetre is gondol.²⁴ Az elődök és a kortárs hittestvérek közössége mint referenciapont és megtartó erő jelenik meg itt.

A 17. vers szerint a zsoltáros a megoldást is végül ebben a közösségben, a Templomot felkeresve találta meg.²⁵ Nem lehetetlen, hogy imádkozva, meditálva vagy valamiféle teofániaélmény hatására, emberi közvetítő nélkül jutott el erre a felismerésre.²⁶ Valószínűbb azonban, hogy egy üdvjövendülésben részesült,²⁷ amelyet, feleletként a hangosan elmondott imára, a templom szolgálatában álló próféta, pap (vö. 1Sám 1,17) vagy – a fogság utáni időben – egy lévita mondhatott.

4. Tanítás az isteni igazságszolgáltatásról (18–28. v.)

A tulajdonképpeni tanítás a 18–28. versekben következik: ez tárja az olvasók elé azt, amit a zsoltáros a szentélyben a theodicea kínzó kérdésére feleletként megkapott. A tanítói szándék azonban indirekt, és az egyéni példa felmutatásában áll: az Istenről szóló beszédet (1–17. v.) – éppen itt – az Istent megszólító imádság hangja váltja fel.²⁸

Ha ezt a szakaszt alaposabban megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az érvelés több síkon mozog. Mondhatni: a zsoltár több különböző választ kínál a theodicea problémájára.

4.1. A 18–22.27–28. versek felelete

A 18–20. versek szerint a bűnösök jóléte mulandó, rendíthetetlen biztonságuk csak a látszat, hiszen Isten *'sikamlós talajra'* állította (vö. Zsolt 35,6; Jer 23,12) és egy pillanat alatt pusztulásba dönti majd őket, uralmuk és gögös kérkedésük pedig csak múló álomképnek fog utólag majd tűnni. (Jób 20,8, vö. Ézs 29,8; Zsolt 126,1) A 19. vers azonban az alvás képét Istenre is vonat-

24 Lásd KARASSZON: *Zsoltárok*, 587; ANDERSON: *The Book of Psalms*, 530.

25 Így WEISER: *Psalm 61–150*, 345.348; KARASSZON: *Zsoltárok*, 587; SEYBOLD: *Die Psalmen*, 284; KRAUS: *Psalmen*, 507. Másként pl. DUHM: *Die Psalmen*, 281, alapján újabban HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 344–346, aki az „Isten szentélyébe” kifejezést képletesen, egy misztikus, a templomtól független istenélmény körülírásának tekinti. Ezt a magyarázati lehetőséget is nyitva hagyja ZENGER: *Psalmen Auslegungen*, 226.

26 Így pl. WEISER: *Psalm 61–150*, 348.

27 Így KARASSZON: *Zsoltárok*, 587, ezt a lehetőséget sem kizárva pl. KRAUS: *Psalmen*, 508; KSELMAN–BARRÉ: *Zsoltárok könyve*, 825.

28 Lásd HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 334.

kozottja: a jelenlegi igazságtalanságnak Isten „szendergése” az oka, amiből azonban hamarosan fel fog „serkenni” majd. Ám amit a panaszénekek könnyörögve kérnek (Zsolt 35,23; 44,24; 59,5-6, lásd még Zsolt 78,65-66), azt itt a zsoltáros boldog bizonyossággént, a prófétai siratóénekek megmásíthatatlan ítélethirdetésének formájában juttatja kifejezésre (vö. Zsolt 49,2-5).²⁹ Amit itt olvasunk, az a bölcsesség- és a zsoltárirodalom klasszikus vigasztalása: Ideig-óráig a világ erkölcsi rendjében lehet ugyan fennakadás, ám Isten végül beavatkozik a dolgok menetébe, és helyreállítja azt. Az igazak feladata az, hogy tartsanak ki „*oltalmuk*” mellett (vö. pl. Zsolt 91,2.9), és gyermeki bizalommal, türelmesen várokozzanak.³⁰ A bölcselkedő zsoltárok közül ugyanezt a vigasztalást kínálja például a Zsolt 37, de a Zsolt 49,15b szerkesztői kiegészítése is.

A megtalált bizonyosság birtokában a zsoltáros mélységes bűnbánatot érez korábbi megrendüléséért,³¹ ugyanakkor határozottan és felszabadulva utasítja el, önmagát bátorítva a további kesergés lehetőségét. Isten biztató feleletének a birtokában ez mérhetetlen ostobaság (Zsolt 49,11; 92,6-10; Péld 30,2) és hálátlanság lenne, ami csak az oktalan állat értetlenségéhez (vö. Jób 18,3) lehetne fogható (21–22. v.).

Ehelyett azonban ő – a 27–28. versekben, egyfajta hitvallásként – összefoglalja a 18–20. versekben elhangzottakat.³² Míg azonban a 18–20. versek elsősorban a kérkedő gazdagokra vonatkoztak, addig a 27–28. versek mindenekelőtt az őket követőkre (10. v.), illetve a hozzájuk hasonlóan beszélőkre (15. v.) értendők – akik közé maga a zsoltáros is csaknem bekeveredett. Emellett szól az is, hogy a 28. vers első fele a megingott zsoltáros „hűségnyilatkozatának” tűnik mind a gyülekezet, mind pedig maga az Úr felé. A záradék tehát nem elvi síkon, az etikailag elutasított csoporthoz és csoportról, hanem intésként és biztatásként a gyülekezethez, az Isten „*fiainak nemzetiségéhez*” (15. v.) szól.

A 28. vers első fele a *jó b + l^e* szerkezettel tudatosan a zsoltár kezdetéhez kapcsolódik vissza (*'ak jó b l^e jiszrá' él*, 1. v.), amivel a zsoltáros az Isten jóságát élvező 'tisza szívűek' gyülekezetébe való visszatérését deklarálja. Az „*Isten közelsége*” kifejezés alatt – az egyetlen párhuzam, az Ézs 58,2 alapján – min-

29 Így a 19. vers prófétai siratóének jellegéhez KRAUS: *Psalmen*, 508.

30 Lásd Zsolt 5,4; 46,6; 101,8; 130,6; Péld 4,19; 10,24-25.30; 11,21.23; 12,3; 16,5; Jób 4,8-11; 8,8-22; 15,20-35; 18,5-21; 20,4-23, a gazdagság vonatkozásában különösen is Péld 11,4; 15,24.

31 KARASSZON: *Zsoltárok*, 587.

32 Vö. a Zsolt 49,17-21 hasonló összefoglalását.

denekelőtt a kultuszban átélt kapcsolat értendő.³³ Ám lényeges az is, hogy amit az 1. vers még általános tantételként rögzített, azt a 28. vers immár a zsoltáros saját, megküzdött meggyőződéséként mutatja fel.³⁴ Az egyén, akit gyötrődései elsodortak a templomi gyülekezettől, majd oda visszatálva erőt és megtartatást talált, most teljes jogú tagként ismét a hívók közösségének sorába áll, készen maga is mások megerősítésére és vigasztalására. S végül – ígéri a zsoltáros –, míg az istentelenek beszéde csupa kevélység és istenkáromlás (9–11. v.), addig ő egész további életében Isten csodálatos tetteit hirdeti majd (28b. v.).³⁵

4.2. A 23.25–26. versek felelete

Ezen a biztatáson azonban messze túlmutat az, amit a 23.25–26. versekben olvasunk.³⁶ A zsoltáros ugyanis felismeri és itt most nyilvánosan megvallja, hogy Isten a bajban is vele van, és jelenlegi állapotában is fogja a kezét (23b. v.). Ez egyrészt a támasz és a vezetettség kifejezése. Az, aki „*kis híján elesett jártában*” (2. v.), már érti, hogy az Úr végig erősen tartotta őt, s hogy ő erre a támaszra – szemben a bűnösökkel, akiket Isten „*sikamlós talajra állított*” (18. v.) – élete hátralévő idejében is biztosan számíthat (vö. Zsolt 63,8-9; Ézs 41,10-13; Jer 31,32). Ugyanakkor ez egy nyilvános proklamációval is felér: ahogy az ókori királyok kezét fogta az istenség (vö. Ézs 42,6; 45,1), jelezve, hogy az uralkodó valóban az ő választottja, úgy fogja most a szenvedő kezét az Úr, hűséges gyermekeként igazolva őt a gyülekezet előtt.³⁷

A zsoltár itt tehát szakít azzal a hagyományos elképzeléssel, miszerint a betegség Isten büntetése, s ezért szükségszerűen az Istentől való elhagyatottság állapota lenne, amit a kultikus tisztátalanság és a szentélyből való kirekesztés (vö. Zsolt 42-43) oly kegyetlenül jelenít meg mindenki előtt. Jób gyötrődésének is ez volt az alapja: ő maga, de barátai is Istentől eltaszítottak hitték őt az őt ért csapások miatt (vö. még Ézs 53,4). Nem, a zsoltáros itt megértette, hogy Isten a bajban is vele van: a szenvedő embert nem hagyja magára, hanem fogja a kezét, vele van, és egészen a halál órájáig elkíséri őt.³⁸

33 KRAUS: *Psalmen*, 504.

34 HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 337.

35 KSELMAN–BARRÉ: *Zsoltárok könyve*, 825.

36 Lásd már DUHM: *Die Psalmen*, 283.

37 KRAUS: *Psalmen*, 509.

38 Hasonlóan a szakaszhoz FOHRER: *Psalmen*, 242–243, igaz, ő a 24. vers kapcsán is kifejezetten tagadja, hogy a zsoltáros a halál utánra is várna még valamit.

Ám ez a néhány vers más vonatkozásban is felülemelkedik a hagyományos elképzeléseken. A 26. vers ugyanis egyértelműen azzal számol, hogy a zsoltáros az igazaknak (a 18–22.27–28. versekben) megígért felmagasztalást nem fogja megélni³⁹ – ám megvallja, hogy az Istennel való közössége számára a legnagyobb kincs (25. v.), ami mellett eltörpül minden, amire korábban irigykedve nézett (vö. Zsolt 63,4).⁴⁰ Ahogy a föld nélküli papi törzsnek, a lévitáknak az Úr az öröksége (Deut 10,9; Num 18,21; Józs 14,4), úgy vallja itt most ő is léte alapjának, egyetlen örömének az Urat (vö. Zsolt 16,5-6; 119,57; 142,6).⁴¹ Nem vár és nem kér hát már semmit, mert immár minden az övé, s ezt az „örökségét” még a halál biztos tudatában sem cserélné fel semmire. Jöjjön, aminek jönnie kell, ő immár „örökre”, azaz haláláig kitart ebben a boldogságban az Isten oldalán (25–26. v.). A Példabeszédekben is gyakran olvassuk, hogy az Istenhez tartozás, illetve akaratahoz való igazodás a földi kincseknél sokkal többet ér (lásd Péld 3,31-32; 15,16-17; 16,8.19; 17,1; 22,1). Ám az, hogy e reménység nem torkollik a földi élet meghosszabbítása iránti könyörgésbe, az ószövetségi hit legmagasabb csúcsainak egyikét jelenti (lásd ehhez különösen is pl. a Zsolt 16,9-10 és a 73,26 kontrasztját). Mintha a zsoltáros a Jóbnak szánt sátáni próbát állta volna ki, és tesz bizonyosságot arról, hogy ő érdek és „ok nélkül” is (vö. Jób 1,9; 2,4) mindhalálig szereti az Istent.

4.3. A 24. vers felelete

A 24. vers azonban még ennél is tovább megy: Isten nem egyszerűen a halál órájáig vezeti tanácsával és ajándékozza meg közösségével az igazat, hanem „végül”, azaz földi sorsának lezáródása után „dicsőség(é)be fogadja”.⁴² A *w^e’achar* ’és végül’ kifejezés itt tudatos kontrasztot képez a 17. versben szereplő *l^e’acharítám* ’végzetük’ szóval: a bűnös kérkedők végzetével szemben a tiszta szívű zsoltárosra valami egészen más befejezés vár. A *kábód* ’dicsőség’ itt nem a szenvedő leendő felmagasztalását, hanem Isten jelenlétét (vö. Zsolt 62,3), míg a *lágach* ’fogni’ ige Énók és Illés mennyei elragadtatásához hasonlóan (Gen 5,24; 2Kir 2,3kk, vö. Ézs 53,8) a mennyei szférába való ’el-

39 KRAUS: *Psalmen*, 510.

40 Így nyomatékka a 25. vershez WEISER: *Psalm 61–150*, 350.

41 KRAUS: *Psalmen*, 509.

42 Másként KSELMAN–BARRÉ: *Zsoltárok könyve*, 825, aki ezt a verset Isten jelenlétének nem a túlvilági, hanem a templomban való megtapasztalására vonatkoztatja.

ragadtatást' jelenti.⁴³ A szöveg nem beszél konkrétumokról: hogy a zsolttáros hova „ragadtatik el” és ott milyen élet várja, nem kerül kifejtésre – a lényeg, hogy örökre Istennel marad.

Amit itt olvasunk, még nem a test feltámadásának és az utolsó ítéletnek a klasszikus tana (vö. Dán 12). A 24. vers ugyanis csak az igazak lelkének „mennybemeneteléről” szól – bár az, hogy a zsolttár ezt a bűnösök pusztulásával állítja szembe, nyilván a földi élet végén valamiféle isteni különválasztást feltételez. De mégis forradalmian új ez a gondolat, aminek csak a Zsolt 49,16-ban van ószövetségi párhuzama: Istentől nem szakíthat el a halál, és Ő a halál után a vele való kapcsolat folytatásával jutalmazza meg az igazakat.⁴⁴ A theodicea szempontjából is radikálisan új ez a felismerés, hiszen a 24. vers szerzője az isteni igazságszolgáltatás színterét itt kiterjeszti, vagy inkább: áthelyezi a földi életről az egyén halál utáni állapotára. Az ószövetségi irodalomban először bukkant fel e két zsolttárhelyen az a felismerés, hogy az isteni igazságszolgáltatás nem korlátozódik a földi életünkre, hanem a halálunk, illetve az, amit utána az igazak remélhetnek, szintén az isteni igazságszolgáltatás színtere.

A 24. vers a 23–26. vers középpontjába helyezve az egész szakaszt átértelmezi. Innen olvasva ugyanis a 23. vers első fele („mindig veled leszek”) a halál utáni mennyei együttlét bizonyosságaként értelmezhető, mint ahogy a 26. vers reménysége, miszerint Isten „örökre” a zsolttáros öröksége és kősziklája marad, szintén a halál utáni örök együttlét jelentését veszi fel.

5. Egy szellemi út állomásai: a zsolttár többlépcsős előállása

Az, hogy a 24. vers valóban elkülönítendő-e a 23–26. versek egészétől, nehezen bizonyítható. Ám az, hogy a 23–26. versek későbbi kiegészítései a zsolttárnak, tartalmi és formai szempontok alapján számomra bizonyosnak tűnik.⁴⁵ E szakasz reménysége ugyanis a zsolttár egyéb helyein semmilyen

43 Így pl. DUHM: *Die Psalmen*, 283; BRIGGS: *Psalms*, 147; KARASSZON: *Zsolttárok*, 588; KRAUS: *Psalmen*, 509; HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 350–351; ZENGER: *Psalmen Auslegungen*, 226. Lehetségesnek tartja ezt az értelmezést is SEYBOLD: *Die Psalmen*, 284–285.

44 Így pl. DUHM: *Die Psalmen*, 283; BRIGGS: *Psalms*, 147; WEISER: *Psalm 61–150*, 350; KARASSZON: *Zsolttárok*, 588; KRAUS: *Psalmen*, 509; HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 350–352; ZENGER: *Psalmen Auslegungen*, 226–227.

45 Tudomásom szerint korábban egyedül BRIGGS: *Psalms*, 140–141, keresett a zsolttáron belüli tartalmi feszültségekre irodalomkritikai megoldást; ám ő, szemben a fentebb kifejtett rekonstrukcióval, a 17–20. és a 27–28. verseket ítéli későbbi betoldásnak (hasonlóan betoldásnak tartja az 1. és a 10. verseket, lásd uo.).

formában sincs jelen, a 22. és a 27. vers között formailag és tartalmilag is tökéletes az illeszkedés, a 23–26. versekre pedig a zsoltár összefoglalásának szánt 27–28. versek semmilyen formában sem reflektálnak.

Abból kell tehát kiindulnunk, hogy a zsoltár alapja egy hagyományos tanköltemény (Zsolt 73,1-22.27-28), amely teológiai vonatkozásban semmi-
ben sem megy túl a bölcsesség- és zsoltárirodalom addigi kijelentésein, s legfeljebb a probléma individuális, egyéni hitválságaként való tárgyalása tekinthető a zsoltárirodalom új és izgalmas vállalkozásának. Semmi sem szól az ellen, hogy ezt az alapzsoltárt a második templom időszakára, a Kr. e. 5. századra datáljuk, és hogy az ászáfita zsoltárgyűjtemény (Zsolt 73-83),⁴⁶ majd a Kr. e. 5/4. században előállt Elohista Zsoltárkönyv (Zsolt 42-83*) részének tekintsük.

Ez az alapzsoltár egészült ki aztán a 23–26. versekkel. Előbb talán az a gondolat jelent meg benne, hogy az Istennel való közösség a legnagyobb kincs a földön, ami mindennél többet ér (23.25–26. v.). Nem biztos, hogy az igaz ember megtapasztalja életében Isten csodás beavatkozását, ám az Isten közelsége – és a hívők gyülekezete – mindenért kárpótolja őt. Így lehet a rövid, szenvedésekkel teli élet is boldog és kincsekben gazdag, amihez semmi sem mérhető, de ez, Isten közelsége egyben az a jutalom is, ami miatt érdemes hűségesen megmaradni ő és földi gyülekezete mellett. Ez a kiegészítés Jób könyvének bölcselkedő részeivel mutat tartalmi egyezéseket, így azokkal nagyjából egy időben, a Kr. e. 4. században állhatott elő.

S végül a 24. vers – az előző kiegészítés későbbi továbbgondolásaként – mindezt az örökkévalóság távlatába helyezte. Az Istennel való kapcsolat nem csak a halálig jelent vigasztalást, de túléli magát a földi életet is: Isten a mellette megmaradó igazakat végül a mennyei dicsőségébe magához emeli. Az alapzsoltárnak ez a továbbírása a Zsolt 49 végső változatával azonos időszakban, de még a Prédikátor elutasító kritikája (vö. Préd 2,16; 3,18-22) és a kettős feltámadás gondolatának Kr. e. 2. századi megjelenése előtt, valamikor a Kr. e. 4/3. század fordulóján állhatott elő.

6. A 73. és a 49. zsoltár kapcsolata

Amint fentebb láttuk, a Zsolt 73,24 gondolata szinte teljesen unikális az Ószövetségben, és kizárólag a Zsolt 49,16 mondandójával állítható párhuzamba. Emiatt – az Elohista Zsoltárkönyv (Zsolt 42-83*), illetve az egész

⁴⁶ Ehhez lásd HOSSFELD–ZENGER: *Psalmen 51–100*, 353–354.

Zsoltárok könyvének szintjén – jogos kérdésként merül fel e két zsoltár lehetséges tematikai, kompozicionális és redakciótörténeti kapcsolata.⁴⁷

A 49. zsoltár szintén egy didaktikus/bölcseledő zsoltár, amely a theodicea kérdésre kínál feleletet, miközben a személyes érintettség motívuma – bár a 73. zsoltárhoz képest jóval kevésbé domináns módon, de – az egyéni panaszének elemei révén ebben a zsoltárban is fellelhető (lásd a 6–7. és 16. verseket). A probléma megfogalmazása is egészen hasonló: a vagyonukban bízó gazdagok leírása a 73. zsoltárban a Zsolt 49,7 részletezésének is tekinthető, népszerűségük és a zsoltáros megingása pedig mintha a 49,14.19 gondolatait fejtené ki. Ám a tematikai kapcsolat fordított irányban is fennáll: a vagyonról, amely a 73,5 szerint a gazdagokat a földi életben számos szenvedéstől megkíméli, a 49. zsoltár mondja el, hogy a halál ellen nem jelent orvosságot.

Összeköti a két zsoltárt az is, hogy szövegállományának zömében az igazak szenvedésének kérdésre mindkettő a bölcsességirodalom hagyományos feleleteinek egyikét nyújtja, ám abba, mindkét esetben a záró összegzés előtt, beékelődik egy új, azon messze túlmutató felelet. Ezt az új feleletet mindkét zsoltár intellektuális úton, a klasszikus zsoltár- és bölcsességirodalom által el nem érhető vigasztalásként kínálja, miközben e válasz eredetét a 73,17 kifejezetten, a 49,2-5 pedig egy prófétai ihletettségű, lévita énekesen keresztül közvetve a templomhoz köti. A prófétai jelleg további kapcsolódási pont a két zsoltár között: a 49. zsoltár esetében ez a nagy ívű bevezetőben (49,2-5), a 73. zsoltár esetében pedig a templomi kinyilatkoztatás megfogalmazásában (73,19) van jelen. Az Elohista Zsoltárkönyvben a két zsoltár sorrendje is tudatosnak tűnik: míg a 49. zsoltár az új tanítás első felcsendülését, prófétai kinyilatkoztatását beszéli el, a 73. zsoltár azt dokumentálja, hogy ez a kinyilatkoztatás a vívódó lelkek számára a templomban már elérhető.

A két zsoltár okfejtésének, illetve vigasztalásának csúcspontja is ugyanaz, hiszen mindkettő – a *lāqach* ige segítségével Énók és Illés elragadtatásának képzetéhez kapcsolódva – arról beszél, hogy az igazakat Istentől a halál sem képes elszakítani, mert lelküket Isten a halál után egy nem részletezett, örök létformába magához emeli. Mivel mindkét zsoltár ezt az örök létformát csak az igazaknak ígéri, mindkét zsoltár a halál pillanatában valamiféle isteni ítéletet feltételez.

⁴⁷ A kortárs „Psalter-exegese” írásmagyarázati irányzat történetéhez és exegetikai hozzájárulásához lásd NÉMETH: *A 72. zsoltár előállása és teológiája*, 14–23. A zsoltár szerepéhez a Zsolt 73–89, illetve Zsolt 2–89 összefüggésében lásd COLE, R. L.: *The Shape and Message of Book III (Psalms 73–89)* (JSOT.S 307), Sheffield: Sheffield Academic Press, 2000, 7–27, a 72. zsoltárhoz való szerkesztői kapcsolataihoz pedig lásd NÉMETH: *A 72. zsoltár előállása és teológiája*, 99.184–186.

S végül közös a két zsoltárban, hogy a halál utáni igazságszolgáltatás gondolata mindkettőben egy, a bölcselkedés hagyományos keretein belül mozgó zsoltár szerkesztői átdolgozásának/átdolgozásainak köszönhető.⁴⁸ Így igen valószínű, hogy a két zsoltár tudatos, szerkesztői összehangolásával számolhatunk.⁴⁹ Az, hogy ez az összehangolás hogyan és hány lépésben következett be, izgalmas kérdés, aminek a megválaszolására azonban itt, terjedelmi okokból, sajnos már nem vállalkozhatunk.

48 A 49. zsoltár esetében ehhez az átdolgozáshoz az alábbi szakaszok tartozhatnak: Zsolt 49,2-5.11aβ.b.14.16, ehhez lásd a szerzőnek a Doktorok Kollégiuma 2019. évi közgyűlésén megtartott „*De Isten engem kivált a holtak hazájából, és magához emel!*” A 49. zsoltár hozzájárulása a *theodicea* ószövetségi kérdésköréhez című előadását (megjelenés alatt).

49 A két zsoltár közötti tematikai és fogalmi kapcsolatokhoz vö. még 49,13.21 és 73,22; 49,15 és 73,23-24; 49,15b és 73,14; 49,16 és 73,18 (*ak*); 49,18b és 73,24b; 49,20a és 73,15b.